

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1997

9

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1998, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: golvend dekzand in de Wildervanksterdallen (pp. 23-26)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0945-8

PALEO-AKTUEEL

9

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

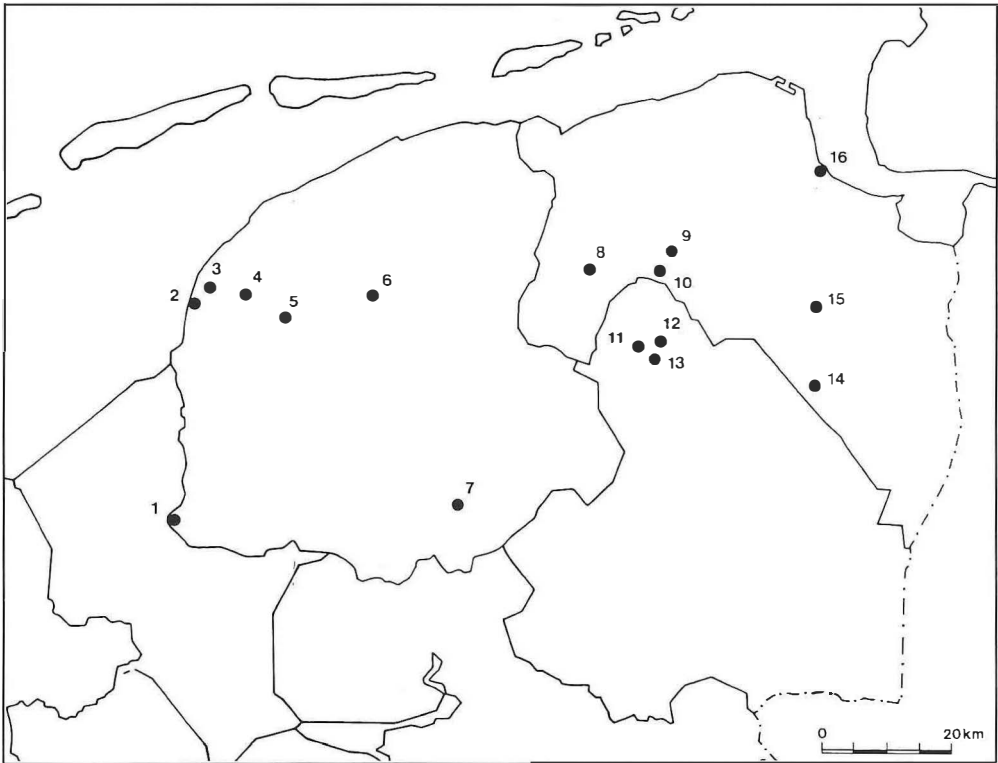
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1998

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Stavoren; 2. Harlingen; 3. Wijnaldum; 4. Franeker; 5. Winsum; 6. Zuidertrimdeel; 7. Oldeholtwolde; 8. Oldekerk; 9. Selwerd; 10. Liewerderwolde; 11. Lieveren; 12. Winde; 13. Hooge Veld; 14. Wildevanksterdallen; 15. Zuidbroek; 16. Delfzijl.

INHOUD

L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Een gezin met drie vuursteenbewerkers: de <i>refitting</i> -analyse van Oldeholtwolde (Fr.)	9
O. DE GRAAF, L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Drie jongpaleolithische vindplaatsen in noordelijk Drenthe	14
M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een <i>Federmesser</i> -vindplaats bij Doetinchem (Gld.), met vijf <i>retouches</i> rond een haard	18
M.J.L.Th. NIEKUS & H.A. GROENENDIJK	
Mesolithisch onderzoek in de Wildervanksterdallen (Gr.)	23
J.T. ZEILER	
Kleine knagers in het neolithicum. Resten van woelmuizen als informatiebron bij landschapsreconstructies	27
M. KLEIBRINK & M. SANGINETO	
De franjestijl & Co. Over mat-beschilderd aardewerk uit de altaaras op de ‘Timpone della Motta’, Francavilla Marittima	30
M.J. HAAGSMA	
Baubo in de put. Resultaten van de opgravingen in Huis 9 in Halos, 1997	36
H.R. REINDERS & A.H. KLOOSTERMAN	
Hellenistische muntvondsten uit Nieuw Halos	40
P.A.J. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (4), veldverkenningen in het hoogland van de Romeinse kolonie <i>Setia</i> (Centraal-Italië)	46
R. CAPPERS	
Perziken en pepers in de woestijn: voedsel en handel in Romeins Berenike	51
T. LOOIJENGA	
De naam van de Bataafse god Hercules Magusanus	56
A.M. BAKKER	
Een smid in het kamp: Romeinse ijzeren wapens van het Kops Plateau te Nijmegen (Gld.)	60
J.M. BOS, M.J.L.Th. NIEKUS, J. SCHEFFER & T.B. VOLKERS	
Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland!	65
J. BAZELMANS	
De Friezenaam en het laatromeinse bewoningshiaat in het noordelijk kustgebied	70

M. HUISMAN	
Over oude en nieuwe Friezen, vanuit het perspectief van de metaalvondsten op de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	74
W. PRUMMEL	
Dieren als grafgiften op vroegmiddeleeuwse brandstapels in de terpen	77
H. HALICI	
Gebruiksvoorwerpen van been en gewei uit de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	81
H.A. GROENENDIJK & G.J. DE LANGEN	
Gods hof als bewaarplaats. Vooronderzoek naar de middeleeuwse kerk van Oldekerk, gem. Grootegast (Gr.)	84
H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Een middeleeuws steenhuis op het bedrijventerrein 'De Gouden Driehoek' te Zuidbroek (Gr.)	88
M.J.L.Th. NIEKUS, C. TULP, J.M. BOS & J.H. ZWIER	
Een terpje in Harlingen, gemeente Harlingen (Fr.)	94
F.E. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek in Lieuwerderwolde (Gr.)	96
A. JAGER	
Een aanzet tot een archeologische inventarisatie van het Zuidertrimdeel (Fr.)	100
A. UFKES	
Evaluatie van een monument, kloosterterrein Selwerd (Gr.)	103
J.L. VAN BEEK & A. UFKES	
Fysisch-antropologische studie van 'Charlie', het skelet van Selwerd (Gr.)	107
A. JAGER	
Van schuur tot stadshuis: onderzoek aan pand Zilverstraat 10 te Franeker (Fr.)	111
A. UFKES	
Een nieuw licht op de reconstructie van het blokhuis van Stavoren, gemeente Nijefurd (Fr.)	114
P.B. KOOI	
Stichtelijke beelden	118
S. BOTTEMA	
Over het gedrag van lokganzen	122

ROMEINSE KOLONISATIE TEN ZUIDEN VAN ROME (4), VELDVERKENNINGEN IN HET HOOGLAND VAN DE ROMEINSE KOLONIE SETIA (CENTRAAL-ITALIË)

Peter Attema

Inleiding

In januari 1997 is in het kader van het *Pontine Region Project* (PRP) gedurende enkele dagen een veldverkenning uitgevoerd van een deel van de *Contrada Suso*, het bergachtige achterland van het oorspronkelijk Romeinse, maar gedurende de middeleeuwen overbouwde stadje *Setia*, het huidige Sezze.¹ *Setia* behoort tot de vroegste door de Romeinen gestichte kolonies, volgens de antieke bronnen al in 382 v.Chr. Eerder veldwerk van het PRP vond plaats in de vlakke behorend bij Sezze, alwaar in een veel grootschaliger survey, uitgevoerd in 1994, een zeer dicht Romeins landelijk bewoningspatroon werd gekarteerd (Attema, 1994). De impact van de Romeinse kolonisatie op de inheemse aanwezigheid was echter maar moeilijk meetbaar in de survey, aangezien sedimentatie gedurende de eerste twee millennia v.Chr. ons zicht op de pre-Romeinse fasen heeft bemoeilijkt, zelfs daar, waar werd diepgeploegd. Om toch grip te krijgen op de voor-Romeinse fasen werd besloten aandacht te besteden aan het hoogland, waar sedimentatie een veel geringere rol speelt met betrekking tot de zichtbaarheid van sites. Probleem hier is echter het minder veelvuldig voorkomen van geploegde akkers, hetgeen het uitvoeren van een succesvolle survey bemoeilijkt. Niettemin heeft de korte verkenning in samenhang met reeds bekende gegevens uit andere bronnen, zicht gegeven op de *longue durée* van het gebruik van het hoogland van Sezze en het nabijgelegen Roccagorga (fig. 1).

Het bronstijd/vroege ijzertijdareaal van de Selva Forcella

Een belangrijke vondst die in 1987 door Italiaanse speleologen werd gedaan, is de midden-

bronstijdnecropool van Vittorio Vecchi in een van de buitenwereld afgesloten grot in de wand van de Monte Fulcino, in het hoogland achter Sezze (fig. 2). De necropool werd door de Italiaanse archeoloog A. Guidi op grond van het fraai gedecoreerde aardewerk gedateerd tussen de 17e en 14e eeuw v.Chr. Op grond van het aanwezige menselijke botmateriaal postuleerden fysisch-anthropologen tenminste 40 individuen, onder wie vrouwen, mannen en kinderen. Op aanwijzing van de Italiaanse archeologe E. Brückner onderzochten we in januari 1997 een, ten opzichte van de necropool, 500 m naar het zuidoosten gelegen bergrug in de *Contrada Longara, Selva Forcella* geheten. Deze is afgescheiden van het gebied van de necropool door een diepe vallei. De bodem is een horizontloze bruinrode kalkverweringsbodem op kalksteenrots. Het midden van de rug had jonge aanplant van bos. Survey was hier onmogelijk vanwege het dichte bladerdek op de grond. De lage oostkant was echter onlangs in cultuur gebracht voor olijf en wijnstok. Op het moment van de verkenning was de boer nog aan de noordkant bezig om met een bulldozer een deel van het terrein te egaliseren. De omstandigheden waren derhalve gunstig voor een intensieve survey.

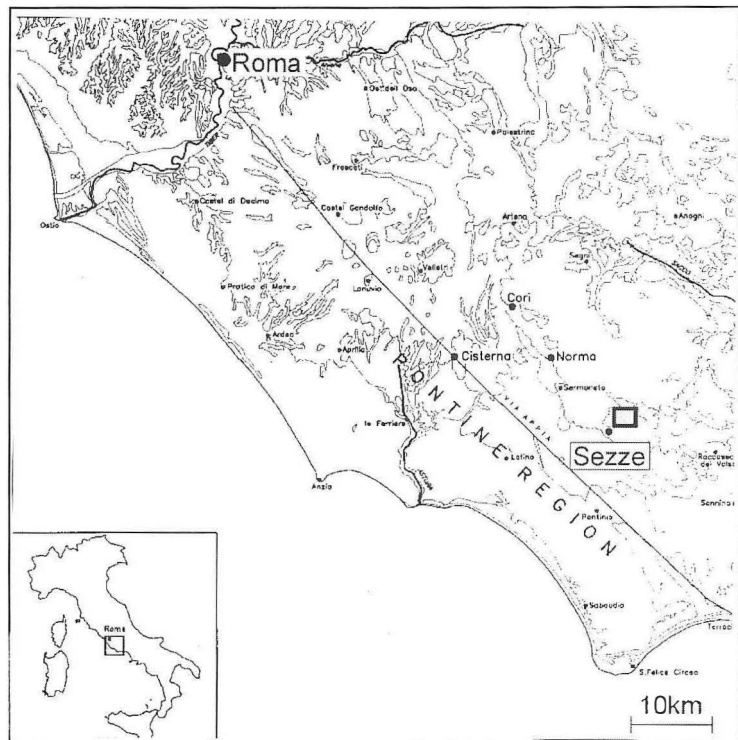
Het beloofbare terrein besloeg zo'n 1,7 ha en werd door ons in 11 vakken belopen, variërend in grootte tussen de 480 en 2250 m². Het hoogteverschil over het gesurveyede gebied was van noord naar zuid 15 m, waarbij het terrein aanvankelijk iets opliep. In de zuidelijke vakken (SF 8-11) verliep het terrein naar de vallei vrij steil en was de afname in vondstdichtheid navenant. In de vakken 1 t/m 7 werden in totaal 1131 vondsten gedaan tegen 16 fragmenten in vakken 8 t/m 11, waarbij vak 7 nog over de 100 vondsten telde en vak 8 t/m 11 nog maar enkele (zie tabel 1). Vakken 1 t/m 4 aan de westzijde waren tot ca. 1 m diep omgewoeld. Een profiel

aan deze zijde liet op 40 cm diepte scherven-
materiaal en houtskool zien. De tabel laat de
dichtheden van protohistorisch en Romeins ma-
teriaal voor alle afgelopen vakken zien, onge-
corrigeerd en gecorrigeerd voor de mate van
zicht op het grondoppervlak.

De site van Selva Forcella naar periode

De aan de oppervlakte verzamelde scherven kon-
den in het veld in twee relevante groepen wor-
den gescheiden: bronstijd/vroege ijzertijd (vóór
ca. 800 v.Chr.) en algemeen Romeins en later
(na de 4e eeuw v.Chr.). Het bronstijd/vroege
ijzertijdmateriaal had, gerekend over de rele-
vante vakken 1 t/m 7, een dichtheid van 0,75
scherven per 10 m² tegen een dichtheid van het
Romeinse materiaal van 0,53 scherven per 10
m². Tot de tussenliggende periode van de late
ijzertijd en de Archaïsche periode (ca. 7e/4e
eeuw v.Chr.) kon slechts één fragment worden
gerekend. In de protohistorische verspreiding

werd één verdichting van scherven opgemerkt
met daarin verbrande leem met takindrukken: de
restanten van een hut. Dit feit, gecombineerd
met de relatief hoge dichtheid van onversierde
protohistorische scherven, duidt erop dat op de
onderzochte rug een protohistorische nederzetting
is gelegen. Gezien de plek waar wij onze
vondsten deden, op de aflopende westrand van
de rug, is het denkbaar dat we te maken hebben
met de periferie van een site die centraal op de
rug was gelegen. Een fijnere datering dan bronstijd/vroege
ijzertijd voor het aardewerk is tot op
heden moeilijk, door het ontbreken van diagnos-
tische vormen. Op grond van de kleisamenstelling
van het aardewerk, de onregelmatige branding
en de traditionele vervaardigingstechniek
(handgemaakt en met een gepoetste, nu zeer ge-
craqueléerde oppervlaktebehandeling), is het
echter zeker dat al het aardewerk van voor 800
v.Chr. dateert. De dateringsspanne van het aardewerk
is echter onbekend en daarmee ook een
chronologische relatie met de midden-bronstijd-
necropool van Vittorio Vecchi.

*Fig. 1. Ligging van het
surveygebied ten op-
zichte van de Romeinse
kolonie Sezze.*

Tabel 1. Aantallen scherven en hun dichtheden per 10 m² voor SF1. De laatste twee rijen geven gecorrigeerde waarden met als correctiefactor de mate van zicht op het grondoppervlak tijdens de survey.

Vak	Belopen oppervlak	Zicht op oppervlak	Totaal aantal scherven	Totaal aantal romeins	Totaal aantal pre-rom.	Romeins per 10 m ²	Pre-rom. per 10 m ²	Romeins per 10 m ² × zicht	Pre-rom. per 10 m ² × zicht
1	480	100%	113	34	79	0,7	1,6	0,7	1,6
2	750	100%	195	112	82	1,5	1,0	1,5	1,0
3	1050	60%	314	103	211	1,0	2,0	1,6	3,3
4	1250	60%	267	118	159	0,9	1,2	1,7	2,1
5	1600	75%	100	53	47	0,3	0,3	0,4	0,4
6	2000	40%	70	20	15 *	0,1	0,08	0,25	0,19
7	1900	50%	131	32	76 **	0,16	0,4	0,3	30,8
8	1850	100%	1	1	-	-	-	-	-
9	1950	100%	4	2	2	-	-	-	-
10	2250	80%	10	4	6	-	-	-	-
11	1980	80%	1	1	-	-	-	-	-

* en 35 stuks huttenleem

** en 23 stuks huttenleem

In tegenstelling tot de dichtheid van het protohistorische materiaal had het Romeinse materiaal een relatief gezien lage dichtheid: Romeinse nederzittingsarealen worden doorgaans gekenmerkt door aanzienlijk meer scherven per m² waaronder zeer veel dakpanmateriaal. De interpretatie van de verspreiding is dat het gaat om *off-site*-materiaal dat te maken heeft met het landgebruik van dit areaal in de Romeinse tijd vanuit een belovende *villa*, welke we ook daadwerkelijk hebben aangetroffen (zie hierna). Een dergelijke verspreiding werd ook aangetroffen in het areaal aangeduid als SF2.

Meer sporen van protohistorische bewoning

Oostwaarts in de Contrada Longara troffen we nog twee duidelijke verspreidingen aan met protohistorische scherven: een kleine verspreiding van ca. 10×10 m van ijzertijdmateriaal (SF 3, op 410 m hoogte) en een omvangrijkere verspreiding op een duidelijke rug lager in het terrein met laat ijzertijd- en Archaïsche scherven (7e/6e eeuw v.Chr.) (velden SF 4/5 op 397 m hoogte). In een profiel in een ontwateringssloot aan de lage zijde van de laatste site kwamen afgespoel-

de scherven tot op 75 cm diepte voor. Uit de jaren '60 waren overigens al vondstmeldingen bekend van protohistorisch materiaal in dit gebied. Afgaande op de museumcollectie in het *Anti-quario Comunale* van Sezze lijkt het daarbij eveneens te gaan om ijzertijdmateriaal. Een intensiever en grootschaliger veldonderzoek van de hooglanden tussen Sezze en Roccaporga zou in de toekomst voor meer belangrijke informatie kunnen zorgen ten aanzien van het gebruik van de hooglanden vanaf de bronstijd, waarover nu slechts een zeer fragmentarisch beeld bestaat. Dit is van belang met het oog op het vaststellen van de impact van de Romeinse kolonisatie op de traditionele leefwijze in het kalksteengebied van de Monti Lepini. Dat die impact groot moet zijn geweest, blijkt uit de Romeins Republikeinse *villa* die we in veld SF6 karteerden op 369 m hoogte, herkenbaar als een zeer dichte materiaalverspreiding van potscherven, kalksteen bouwmaterialen, cement en dakpannen over een areaal van ca. 140×70 m. Tijdens eerdere surveys door het PRP werden in het hoogland ten westen van Sezze ook restanten van dergelijke *villae* waargenomen. Een dergelijk systeem van exploitatie van het hoogland vanuit een grotere productie-eenheid dan een klein boerderijtje, of

zelfs alleen gebaseerd op extensieve veeveelt vanuit een centrale nederzetting als Sezze, komt in de middeleeuwen opnieuw voor. Dan gebeurt het vanuit met torens versterkte boerderijcomplexen. Een dergelijk complex met toren (de Torre dei Masi), troffen we als ruïne aan vlakbij de plek van de Romeinse villa (fig. 2, zuidelijk van SF 4/5). Het complex dateert om en nabij de 12e eeuw na Chr., wanneer de Romeinse kolonie Sezze opnieuw tot bloei komt in de opkomende feodale maatschappij.

De exploitatie voor akkerbouw en veeveelt van de hooglanden vanuit Romeinse villae en de latere *domus cultae* moet gevolgen hebben gehad voor het traditionele, extensieve gebruik van de hooglanden, zoals we dat kunnen veronderstellen voor de protohistorische periode. Diepe grote waterputten en de ruïnes van herdersfaciliteiten opgebouwd uit kalksteen, net onder de steile hellingen van de Monti Lepini (SF7), hoewel uit subrecente tijd, maken duidelijk hoe belangrijk de veeveelt en daarmee de vrije toegang tot graasgebieden is in een karakteristiek hoogland als dat van Sezze en Roccamare.

Sezze

Uit het voorgaande blijkt dat de Romeinen - of geromaniseerde inheemse bewoners - in de midden- en laat-Republikeinse periode (3e-1e eeuw v.Chr.) hun *villae* niet alleen stichtten in de vlakte, zoals uit eerdere PRP surveys en lokaal onderzoek naar voren is gekomen, maar ook in de hooglanden. De kolonie *Setta* fungeerde daarbij als economisch scharnierpunt, strategisch gelegen als het is op een bergtop, met vrij zicht over zowel de Pontijnse vlakte als de achterliggende hooglanden. Ten aanzien van Sezze rijst de vraag of deze nederzetting ook voor haar traditionele stichtingsdatum de functie had van centrale nederzetting. Binnen haar Romeinse muren heeft het stadje echter nog geen sporen prijsgegeven van voor-Romeinse bewoning. Dat is niet vreemd, want zelfs over de Romeinse bebouwing binnen de muren is nauwelijks iets bekend, aangezien het stadje in de middeleeuwen zeer dicht bebouwd werd. Over een functie van Sezze als centrale nederzetting gedurende de ijzertijd is derhalve geen uitspraak mogelijk.

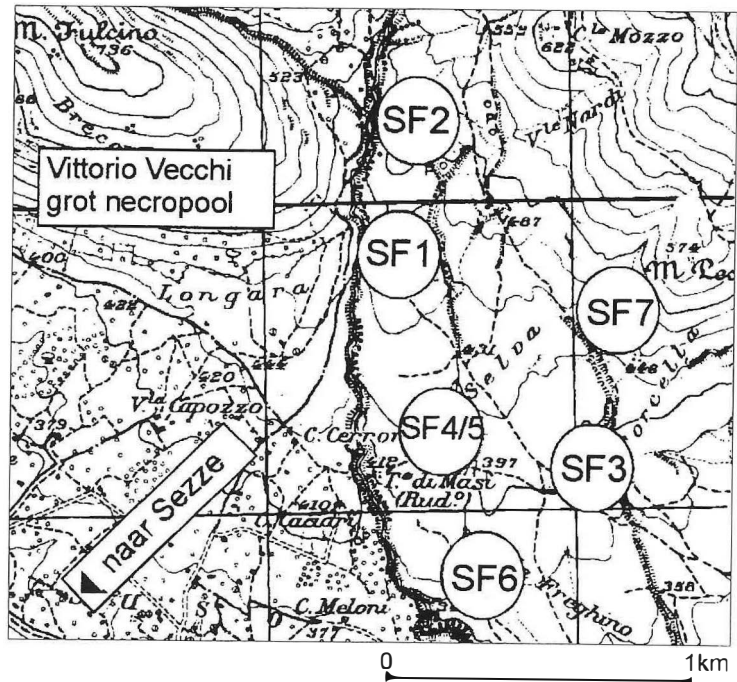

Fig. 2. Surveygebied met de locatie van de sites genoemd in de tekst (SF 1 t/m 7 en de Vittorio Vecchi-grot-necropool). In de noordwesthoek ligt de Monte Fulcino.

Wel is er, gelegen op een helling nabij de plek van de latere Romeinse kolonie onlangs een graf ontdekt, daterend uit de 7e eeuw v.Chr. (pers. meded. E. Brückner). De dode was bijgezet met lanspunten, mantelspelden en serviesgoed, waaronder gepoetst *impasto*-aardewerk, mooi rood geslibt aardewerk (*impasto rosso*) en fijn gezuiverd aardewerk (*figulina*). Het pre-koloniale bewoningsbeeld is derhalve afhankelijk van vondsten uit het ommeland.

Het recente colluviale dek waarmee een deel van de vlakte is bedekt, bemoeilijkt echter de interpretatie van het archeologisch oppervlakte-archief rond Sezze. Onze boringen hebben laten zien dat een deel van de vlakte gedurende de bronstijd en de vroege ijzertijd nog venig was. Toch zijn er sporen van menselijke activiteit bekend uit het paleolandschap. Een sondage door het lokale museum op het terrein van een Republikeins tempelareaal, bekend als de tempel van Juno, liet op 1,5 m diepte een niveau uit late bronstijd/vroege ijzertijd zien met aardewerk en botmateriaal, terwijl een zorgvuldige studie van het aardewerk van ons project aangeeft, dat naast de Romeinse bewoninglagen, ook hier en daar pre-Romeinse strata worden opgeploegd. Mogelijk gaat het in het laatste geval om wat hoger gelegen delen van het paleolandschap, door diepploegen aangeraakt. Al met al duidelijke aanwijzingen voor menselijke activiteiten in de vlakte tijdens de late bronstijd en vroege ijzertijd. De PRP-survey bracht ook bewoningssporen daterend uit de 5e/4e eeuw v.Chr. aan het licht, rond de al genoemde tempel van Juno. De cultusplaats zelf geeft ook indicaties voor gebruik gedurende deze periode: een laat-Archaïsche antefix, te dateren aan het begin van de 5e eeuw v.Chr., en nu opgesteld in het lokale museum en votief aardewerk daterend uit de 5e en 4e eeuw v.Chr., laten zien dat de cultusplaats al twee eeuwen voor de Romeinse villacultuur in gebruik was. Hoewel de historische bronnen een latere datum vermelden voor de stichting van de stad *Setia*, namelijk 382 v.Chr., is de installatie van een Latijnse cultus in de vlakte van Sezze in de late 6e/vroeg 5e eeuw v.Chr. mogelijk al wel te verbinden aan de komst van een groep Latijnse of Romeinse kolonisten in het gebied. Deze mensen trokken in ieder geval niet een leeg gebied binnen, gezien de bovengenoemde aanwijzingen voor menselijke aanwezigheid in zowel de vlakte als het

hoogland gedurende de periode van bronstijd tot aan de koloniale tijd. De gegevens zijn echter nog te schaars om een idee te krijgen van de schaal van de pre-Romeinse samenleving.

Summary

In January 1997 a one-week reconnaissance survey was carried out in the highlands near the ancient Roman colony of Setia. Various sites were documented, ranging in time from the Bronze Age to the Roman Republican and early medieval periods. Of these sites, the protohistoric settlement area of Selva Forcella, possibly connected to the cave cemetery of Vittorio Vecchi in the Contrada Longara, was subjected to an intensive survey. The results of the reconnaissance are evaluated in the light of earlier field research by the Pontine Region Project in the lowlands of the Ager Setina, which aimed at an assessment of the impact of Roman colonialism on the protohistoric patterns of settlement and land use in this area.

Noot

1. Met dank aan Froukje Veenman (Archeologisch Instituut, Vrije Universiteit Amsterdam) met wie de auteur het veldwerk heeft uitgevoerd, Elisabeth-Christiane Brückner uit Sezze voor haar informatie betreffende het veldwerkgebied en Luigi Zaccaro, directeur van het *Antiquarium Comunale* van Sezze.

Literatuur

- Attema, P.A.J., 1994. Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome; de Sezze survey, Italië, *Paleo-aktueel* 6, pp. 67-70.
- Attema, P.A.J., B.J. Haagsma & Jan Delvigne, 1996-1997. Survey and sediments in the ager of ancient Setia (Lazio, Central Italy). The Dark Age concept from a landscape perspective. *Caeculus* 3, pp. 113-122.
- Veenman, F., 1996. Landgebruik in de Pontijnse regio (1900-1100 BC). Doctoraalscriptie, Vakgroep Archeologie, Groningen.